

*Микола КАРПЕНКО,
Олександр СКРЯБІН*

КИЇВСЬКИЙ КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ (1852–1920 рр.)

У першій половині XVIII століття в Російській імперії постали привілейовані середні військово-навчальні заклади закритого типу – кадетські корпуси. А зародилися вони в Бранденбурзькій державі (Пруссія) в другій половині XVII ст. як школи, де готували дворянських дітей до військової служби¹.

Спершу кадетські корпуси випускали офіцерів і цивільних урядовців, з початку й до середини XIX ст. – переважно офіцерів. Приймали сюди дітей віком від 6 до 11,5 років. Ці навчальні заклади були 1-го і 2-го класу. Перший клас мав три курси: підготовчий (1 р.), загальний (4 рр.) і спеціальний (до 1854 р. – 2 рр., з 1855 р. – 3 рр.). Кадетські корпуси другого класу (т.зв. неранжировані) мали лише молодші групи, вихованців яких після чотирьох років навчання переводили, щоб вони могли закінчити свою освіту, до корпусів 1-го класу².

Єдиної структури, загальних програм, принципів навчання й виховання в кадетських корпусах не було. 1863 року в ході військових реформ кадетські корпуси перетворенно на військові гімназії, у

яких зберігалися військова форма й напіввійськовий триб життя. До них стали приймати дітей і недворянського походження. Проте вже в 1882 р. на базі військових гімназій відновлено кадетські корпуси з одночасним посиленням їхньої військової спрямованості й заміною цивільних вихователів на офіцерів³.

Револуція і громадянська війна 1917–1920 рр. стали останньою віхою в історії кадетських корпусів у Росії та Україні.

Про значення, яке надавалося підготовці офіцерських кадрів для потреб імперії, свідчить постійна увага російських царів до створення й діяльності кадетських корпусів. Це, зокрема, видно на прикладі Київського кадетського корпусу. Тут цар навіть брав участь у виборі місця розташування цього навчального закладу.

Історія кадетського корпусу в Києві почалася 1833 року після рішення Миколи I створити його саме тут. Проте реально справа зрушила щойно 1846 року, коли дворянство Київської, Волинської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній внесло добровільні пожертви на майбутній корпус у сумі 200 тис. крб.

військово-історичний альманах

1847 року на честь великого князя Володимира Олександровича заклад одержав назву Володимирський київський кадетський корпус⁴.

Для будівництва приміщень Микола I намітив ділянку дачі „Шулявщина”, що належала митрополичому домові. Містилася вона серед гаю, на березі ставка і річки Либеді. У 1847 р. ця територія відійшла до державної скарбниці в обмін на село Совки, а в самому гаї невдовзі почалося будівництво.

10 травня 1850 р. відбулися урочисті закладки будівлі корпусу. Звести її доручили відомому архітекторові І.Штрому. За розпорядженням царя створили спеціальну комісію, яка мала опрацювати проект, а потім наглядати за будівництвом⁵.

31 жовтня 1851 р. з наказу головного начальника військово-навчальних закладів для тимчасо-

вого розміщення корпусу передали приміщення 2-ї Київської гімназії на Бібіковському бульварі (нині – бульвар Шевченка, 14): цегляний головний корпус на три поверхи над підвальним і з четвертим поверхом над середньою виступною частиною будівлі, цегляний двоповерховий житловий флігель, цегляний нежитловий флігель зі стайнями, сараями, коморами, льодовнями, сушарками та сінниками⁶. Для облаштування вихованців корпус одержав 200 ліжок 2,5 аршина й 88–2,25 аршина, а також 143 стільці, оббиті сукном, крісла, столи, шафи⁷.

Згідно з волею царя, Київський кадетський корпус відкрили 1 січня 1852 р. як неранжирований, з чотирирічним терміном навчання. Першим директором його став полковник лейб-гвардії Фінляндського полку А. фон Вольський.



Приміщення 2-ї Київської гімназії на Бібіковському бульварі, де в 1852–1857 рр. містився Володимирський київський кадетський корпус

З-поміж вихованців гімназії 200 осіб (дворянських дітей) зарахували до складу двох рот, решту перевели в інші гімназії. До штату корпусу ввійшли два ротні командири, ротні офіцери й служительська рота (8 унтер-офіцерів і 74 рядових з командиром)⁸.

Директор корпусу залучив до праці у своєму закладі найкращі тогочасні сили викладачів і вихователів. Уже тоді серед них було двоє професорів: Борель і Старовський⁹.

Кадети неранжированого корпусу мали таку форму: мундир і куртку з темно-зеленого сукна з червоним коміром, шинелю сіру з червоним коміром, штани, ківери з державним гербом, погони на мундирах, куртках і шинелях – зелені, з синьою облямівкою і жовтою висічкою „В.К.”¹⁰

Роти поділялись на підготовччі класи, а вони – на відділення: сім у першому підготовччому й шість у другому класі.

Перший навчальний рік засвідчив низьку підготовку дітей. Багато кадетів підготовчого класу ледве могли читати. Це відбилося на результатах річних іспитів: з 193 учнів у наступні класи перейшло лише 120¹¹. Проте завдяки наполегливій роботі викладачів і вихователів уже незабаром було досягнуто відчутних успіхів в організації навчально-виховного процесу, підвищенні рівня знань кадетів.

У корпусі розгортається культурно-просвітня робота. Тут викладали співи, гру на фортепіано, струнно-смічкових інструментах, були хор і симфонічний оркестр.

Викладачем музики й диригентом працював Роберт Пфеніг. Під його керуванням улаштовували публічні виступи з виконанням сольних, хорових і оркестрових п'єс. У київських газетах публікувалися звіти про концертну діяльність учасників кадетських музичних гуртків. Так, під час Кримської війни, 19 березня 1854 р., відбувся платний концерт на користь поранених під Колофатом. Серед інших творів хор виконав „Патріотичну пісню” Р. Пфеніга¹².

У жовтні 1852 р. корпус відвідав Микола І. Для його урочистої зустрічі на плацу був вишикуваний батальйон кадетів. Цар оглянув приміщення корпусу, класи, лазарет, на кадетській і солдатській кухні покуштував їжу, розмовляв з вихованцями. Директорові корпусу він запропонував залучити до викладання професорів київського Університету св. Володимира. За результатами відвідання корпусу царем його директор полковник А. фон Вольський був нагороджений орденом Св. Анни II ступеня¹³.

17 серпня 1857 р. неранжирований Володимирський київський кадетський корпус урочисто відкрито як корпус 1-го класу з семирічним терміном навчання. Директор корпусу А. фон Вольський одержав звання генерал-майора.

На той час зведення будинку корпусу було закінчено й кадати вперше ввійшли у свою нову оселю. Величезний будинок* мав 400 кімнат, його висота становила понад 21 метр, усі приміщення були великі й світлі¹⁴.



Володимирський київський кадетський корпус. Кін. XIX ст.

У квітні 1858 р. Київському кадетському корпусові надано прапор, надісланий разом з грамотою, підписаною царем¹⁵. Згідно з положенням, прибивання прапора до держална було виконано на квартирі директора корпусу в присутності військового генерал-губернатора генерал-ад'ютанта князя І. Васильчикова, першого київського коменданта генерал-лейтенанта Цебрикова, цивільного губернатора генерал-лейтенанта М. Гессе, всіх головних генералів, що перебували тоді в Києві, прибулого з цієї нагоди генерал-майора імператорського почту О. Карцова, офіцерів корпусу та вихованців, виділених по троє від кожної роти¹⁶.

17 квітня в корпусній православній церкві відбулася урочиста служба. Її правив екзарх Грузії преосвященний Євсей у співслужінні з вищим київським духовенством. Після служби пролунав 101 постріл

з гармат, привезених заздалегідь на навчальний плац корпусу. Кадети в бойовій амуніції були вишикувані розгорнутим фронтом для освячення прапора на плацу. На правому фланзі стояли музиканти Нижньгородського піхотного полку. Після оголошення царської грамоти було здійснено освячення та окроплення прапора і вишикуваних кадетів. Корпусний священик Колосов прочитав голосно присягу, яку за ним повторили всі кадети. Батальйон пройшов повз прапор церемонійним маршем. Потім прапор з почестями віднесли на квартиру директора корпусу¹⁷.

У повноформатному Володимирському київському кадетському корпусі розгорнулася повсякденна навчальна робота, де першорядне значення, як і загалом у тодішній російській армії, надавалося муштровому вишколу. Як згадував колишній кадет О. Котляров,

погони вони одержували після опанування „ружистики и шагистики”. Ретельно поставлену муштрову підготовку в кадетському корпусі відзначив військовий діяч і вчений генерал М. Драгомиров. В одному з наказів він, як командувач Київського військового округу, зазначав: „Я зробив огляд муштрової роти Володимирського київського кадетського корпусу. Кадети на вітання відповідати вміють. Рушничні хвати, повороти, ламання фронту, зміну напрямку, шиккування й перешиковування на місці і в русі робили добре. Але що особливо привертає увагу, це те, що кадетів навчили в строю думати, а не бути автоматами”. Через деякий час, у 1863 р., М. Драгомиров після черго-

вого огляду роти її командирові полковнику П.Маяковському за вмілий муштровий вишкіл кадетів запропонував прийняти будь-який полк у Київському військовому окрузі¹⁸.

Водночас кадети здобували й досить ґрунтовну загальноосвітню підготовку. Це забезпечував педагогічний склад корпусу. Крім того, викладати деякі навчальні дисципліни запрошували фахівців з провідних університетів країни та закордонних навчальних закладів. Так, лише в 1888/89 навчальному році з кадетами проводили заняття викладачі Київського, Санкт-Петербурзького, Московського, Дерптського університетів, Санкт-Петербурзької духовної академії в



Фізичний кабінет київського кадетського корпусу

ранзі кандидатів наук. У корпусі також викладали: В. Дуссал (викладач французької мови з лицію Бонапарта в Парижі), І. Радосевич (учитель малювання з Берлінської академії мистецтв), С. Ланчевський (з Варшавського танцювального училища) та інші¹⁹. Великий авторитет у кадетів мали найкращі тогочасні педагоги Києва, серед них визначний український філолог П. Житецький і відомий художник, ілюстратор творів М. Гоголя О. Агін (викладав малювання)²⁰.

Перелік і обсяг викладання в корпусі навчальних предметів були достатніми, щоб випускники могли продовжити військову освіту або службу в армії. Наприклад, у 1861 р. на підготовчому курсі викладали: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, арифметику, каліграфію і малювання; на курсі загальному: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, арифметику та тригонометрію, математику, географію всесвітню і Росії, законодавство, історію всесвітню і Росії, фізику, ботаніку, зоологію, ситуаційне креслення, малювання й каліграфію, топографію і топографічне креслення; на курсі спеціальному: Закон Божий, російську, німецьку й французьку мови, історію, законодавство, статистику, математику, хімію, топографічне креслення, фортифікацію, артилерію, тактику, військову історію, артилерійське креслення²¹.

Велика увага приділялась вивченню математики. Коли директором корпусу був генерал-майор М. Попруженко (з 1897 р.), охочим кадетам 7-го класу, які мали з матема-

тики не менш як 8 балів²², що вважалося високою оцінкою, після вечірніх занять сам директор викладав основи вищої математики. Наскільки ґрунтовно було поставлене навчання в корпусі, свідчить те, що через невисокий бал, з котрим деякі кадети-кияни прибували у військові училища, вони потрапляли у хвіст списку успішності, але вже до Різдва були в першому десятку, а на старшому курсі рідко який кадет-киянин лишався без португейських чи фельдфебельських нашивок. Маючи високий середній бал при випуску з військового училища, кияни діставали можливість обирати кращі вакансії, з урядністю згадуючи корпус, що так добре підготував їх і навчив працювати²³.

Про це йдеться і в мемуарах „50 років у строю” генерала О. Ігнат'єва, колишнього кадета Київського корпусу. Він, зокрема, згадував, що після закінчення кадетського корпусу випускників направляли у військові училища, де колишні кадети різних корпусів вступали між собою у змагання. До того ж більшість військових училищ розсилала списки із зазначенням успішності юнкерів до кадетських корпусів. „І ми, київські кадети, – пише О. Ігнат'єв, – не без захоплення знаходили прізвища своїх старших товаришів у перших десятках”. Найкращі корпуси, як Київський і Псковський, за його словами, давали серед випускників і найбільший відсоток кандидатів у вищі технічні інститути: Гірничий, Технологічний та інші, куди було дуже важко вступити через суворий конкурс, особливо з математики²⁴.

Щодо успішності київських кадетів, то певні уявлення про це дають підсумки роботи корпусу за навчальний рік. Скажімо, з-поміж 541 кадета закінчили 1887/88-й навчальний рік з дуже добрими успіхами – 26, добрими – 139, задовільними – 288, слабкими – 3 вихованців. Незадовільні оцінки дістали 66 кадетів. Серед них 57 залишено на повторний курс, повернуто батькам за незадовільне навчання 7, за погану поведінку – 2²⁵. За результатами іспитів переведено у військові училища: Перше Павлівське – 6, Друге Костянтинівське – 14, Третє Олександрівське – 20, Миколаївське кавалерійське – 3, Михайлівське артилерійське – 6, Пажеський корпус – 3 кадетів²⁶.

До 1863 р., тобто до часу перетворення кадетських корпусів на військові гімназії, частину кадетів випускали офіцерами. Так, у 1862 р. випущено офіцерами 26 вихованців²⁷, у наступному, 1863 р. – 31, у т.ч. в артилерію – 5, кавалерію – 8, піхоту – 15²⁸.

У системі військової підготовки кадетів значну роль відігравали літні табори. Київський табір з дерев'яними бараками був у Кадетському гаї. Муштрова рота (старші класи) після іспитів перебувала там 6 тижнів.

Заняття в таборі поділялися на практичні і теоретичні. До практичних занять належали: муштрове навчання; гарнізонна й польова служба (виключені з програми в 1888 р.); військові прогулянки; стрільба дробинками; визначення відстаней на око; гімнастика й фехтування; плавання; польова топог-

рафічна робота. Теоретичні заняття полягали в ознайомленні з відомостями, обов'язковими для кожного рядового; даними про гарнізонну й польову службу (виключені з програми в 1888 р.); опануванні топографічного креслення. Готувати кадетів до переіспитів запрошували репетитора. Весь побут у таборі наближався до побуту військових таборів. Кадети відбували варту службу, самі будували укріплення. Стріляли з карабінів „сколлер”²⁹.

Проте на початку ХХ ст. внаслідок поширення проявів невідповідної поведінки кадетів під час перебування в таборах (азартні ігри, паління, лихослів'я та ін.), що порушувало встановлений порядок і розхищувало дисципліну, літнє таборування, згідно з наказом по військовому відомству від 8 травня 1900 р., було визнано недоцільним і скасовано³⁰.

Для військових занять, вивчення зброї і вправ з нею корпус одержував її з різних арсеналів. Уже в перший рік існування неранжированого корпусу (1853 р.) для його потреб з тульського й іжевського заводів, московського арсеналу було передано 19 одиниць вогнепальної зброї (рушниці, штуцери, пістолети) та 11 – минулої зброї (тесаки, палаші, шаблі, кинджали, піки)³¹.

І надалі до корпусу надходила зброя. Так, у 1857 р. з київського, московського, Санкт-Петербурзького арсеналів, а також з іжевського й тульського заводів корпус одержав вогнепальну, холодну, ручну зброю, зокрема рушниці піхотні, драгунські, козачі; штуцери кавалерійські, пістолети, а також минулу зброю –

тесаки, палаші, шаблі – кавалерійську, драгунську, артилерійську тощо³². Крім вивчення зброї, кадети муштрової роти (6–7 класи) вправлялися зі стрільби з карабінів „сколлер” зменшеним зарядом. Для цього на території корпусу збудували тир. Набої замовляли через військове міністерство.

Наприкінці 1913 р. Київський кадетський корпус одержав від Головного управління військово-навчальних закладів вказівку стрільби в муштрових ротах провадити бойовими набоями з трилінійних гвинтівок у спеціальних тирах з відстані 200 кроків, а з карабінів „сколлер” – на малих стрільбищах з кадетами 4 і 5 класів³³.

Загальноосвітня й військова підготовка в корпусі була пов'язана з організацією виховної роботи, зміцненням дисципліни серед кадетів. Цьому сприяли також відповідний триб життя, усталений у навчальному закладі, плекання в середовищі вихованців військових традицій тощо. Безпосередньо виховну роботу провадили штатні вихователі й т. зв. дядьки (з нижніх чинів). Скажімо, у 1888/89 навчальному році вихованням кадетів у корпусі займався 21 чоловік, з них підполковників – 3, капітанів – 7, штабс-капітанів – 5, поручників – 4, статських радників – 2³⁴.

Характеризуючи організацію виховної роботи в корпусі, треба відзначити, що першорядна увага приділялася зміцненню дисципліни серед вихованців. У корпусі суворо пильнували дотримання статутних правил, норм поведінки. Ретельно фіксували будь-які порушення дис-

ципліни. Для цього завели виховні журнали, де кожен вихователь фіксував порушення дисципліни.

Інструкції передбачали в кадетських корпусах покарання вихованців за такі провини: порушення благочиння на молитві, ухиляння від релігійних обов'язків; бійка і сварка; проти старших; переслідування товаришів; проти прислуги; таємні пороки; підбивання інших до поганого; присвоєння чужої власності; обман і брехня; свавільство; псування і втрата речей; цинізм; паління; неслухняність; порушення порядку взагалі; неохайність; ледарство; неухважність у класі; порушення порядку в класі; надмірна пустотливість; невічливість³⁵.

Для прикладу наводимо, які порушення дисципліни було зафіксовано в 2-му відділенні 5-ї роти Київського кадетського корпусу з 15 серпня по 1 жовтня 1888 р. (див. *табл. 1*)³⁶.

Щодо винуватців мали вживатися такі офіційно встановлені виховні заходи: тілесні покарання; зниження балів за поведінку; зняття погонів; арешт на добу і більше; арешт менше ніж на добу; відокремлення від товаришів; позбавлення відпустки; скорочення часу відпустки; позбавлення рекреації**;

обмеження в їжі; стояння на штрафу***; духовне напучення; догана і повчання; обов'язкові заняття; стягнення плати за псування і втрату речей.³⁷

Звичайно ж, і за згадані вище порушення, яких припустилися кадети 2-го відділення 5-ї роти,

Таблиця 1

Пор. №	Категорії порушень	Вихованців	Покарань
1.	Цинічні прояви	2	2
2.	Присвоєння чужої власності	3	3
3.	Брехня і обман	2	2
4.	Порушення добрих відносин з товаришами	7	14
5.	Порушення порядку виконавства – ненавмисно	15	38
6.	Ледарство й ухиляння від обов'язкових занять	6	14
7.	Пустощі й ненавмисний вияв жвавості	10	22
	Разом	27	95

керівництво застосувало щодо провинників передбачені правилами покарання (див. *табл. 2*)³⁸.

Водночас у кадетських корпусах існувала система заохочень за успіхи в навчанні й зразкову поведінку. Це були: похвала або подяка в присутності товаришів; добрі відгуки, які надсилали батькам; відпустка у святкові дні додому, до театру й на прогулянки; дозвіл ходити по місту без проводиря; звільнення у свят-

кові дні від караулів; призначення ординарцями і вістовими до палацу (у Петербурзі); за відмінні успіхи – перші місця в класі; подяка в наказі по корпусу або Головному штабу; переведення з мушкетерської роти в гренадерську; додавання балів за поведінку; призначення в єфрейтори, унтер-офіцери і фельдфебелі (з 1885 р.); підвищення в камер-пажі (у Пажеському корпусі); запрошення на обід до наступника престолу;

Таблиця 2

Пор. №	Вид покарання	Вихованців	Покарано
1.	Догана вихователя, директора або іншої начальницької особи	16	24
2.	Стояння на штрафу	13	44
3.	Обмеження в їжі	без страви, без булки	17
		без 2-ї страви або сніданку	3
4.	Позбавлення або обмеження права на відпустку додому	5	5
5.	Особливі покарання (переміщення у відділенні на лівий фланг)	2	2
	Разом	27	95

відзначення кадетів, що успішно закінчили курс наук, похвальними грамотами й подарунками із занесенням прізвищ нагороджених до особливої книги³⁹.

У Київському корпусі для найкращих кадетів 7-го класу було запроваджено звання віце-фельдфебеля й 12 віце-унтер-офіцерів. Вони мали зовнішні відзнаки: віце-унтер-офіцер – золотий галун на краю погонів, а віце-фельдфебель, крім того, поздовжню смужку вузького золотого галуна посеред погонів⁴⁰.

Стан виховної роботи і дисципліни систематично розглядав загальний педагогічний комітет, що його очолював директор корпусу. Так, на його засіданні 11–13 серпня 1887 р. було обговорено результати вступних іспитів для малолітніх кандидатів; успіхи й поведінка своєкоштных вихованців; звільнення кадетів у відпустку; відвідування кадетами своїх братів у молодших ротах; стан охайності тощо. Також обмірковувалися виховні заходи щодо порушників. Інспектор класів полковник Савостьянов, виступаючи на засіданні, висловив думку, що в корпусі надуживають покараннями, тому вони втрачають свій вплив. „Потрібно якомога рідше вдаватися до покарань, – доводив він. – Не можна накладати стягнення на масу вихованців. Арешт застосовувати лише до вихованців 1-ї і 2-ї роти” (тобто старших класів. – *М.К., О.С.*)⁴¹.

Комітет розбирав кожне порушення дисципліни. Покарання винних кадетів визначалося в наказі

директора корпусу. Приміром, наказом по корпусу від 3 грудня 1914 р. було знижено бали за поведінку кадетам 3-ї роти, зокрема з 4 на 3 за спробу обдурити викладача під час письмової роботи; Образкову – з 4 на 3 і Марковському з 5 на 4 – за паління і т. ін.⁴² А кадетам 4-ї роти знижено бали за розв'язну поведінку, неподобства в лазареті, суперечку з викладачем, псування казенної книжки, паління, неввічливе ставлення до викладача тощо⁴³. За серйозніші порушення винні підлягали арешту. Так, чотирьох кадетів 3-го відділення 2-ї роти було заарештовано терміном на 6 і одного – на 9 годин⁴⁴.

Серйозну проблему в моральному й фізичному вихованні кадетів становили прояви статевої розбещеності в їхньому середовищі. У 1892 р., за даними лише по 10 кадетських корпусах, у розпусті було звинувачено 430 вихованців. Траплялося, кагети заподіювали собі смерть через венеричні хвороби⁴⁵. О.Ігнат'єв згадує, як одного разу восени вихованців Київського корпусу вишикували й повідомили про самогубство кадета п'ятого класу. І хоч начальство нічого не пояснило, проте всі знали, що до трагедії спричинилася „погана хвороба”⁴⁶.

Корпусний лікар доктор медицини Базилевський (у 1912 р.) визнавав, що зрідка йому доводилося в кадетів старшого віку виявляти венеричні захворювання. У таких випадках хворих тимчасово, до видужання, забирали з корпусу для лікування вдома або на квартирі в місті. Коли вони поверталися,

за ними встановлювали особливий контроль, лікарі їх періодично оглядали⁴⁷.

Хиби в організації навчання й виховання, численні покарання, включно з тілесними, незадоволення кадетів установленими правилами, а також своїми керівниками, часто неналежне харчування – усе це призводило до конфліктів, іноді – навіть до заворушень. Проте Головне управління військових навчальних закладів не виявляло щодо цього особливого занепокоєння і в кожному випадку уживало сил.

Одне з масових заворушень у корпусі сталося в 1861 р. через те, що кадати запідозрили деяких зі своїх товаришів у нашіптуванні, що заохочувало і начальство. З Петербурга для розслідування прибув генерал-лейтенант В. Желтухін. У результаті кількох офіцерів усунули, окремих кадетів виключили з корпусу, а всіх кадетів старшої роти тимчасово позбавили погонів⁴⁸.

Після Кримської війни, у період піднесення в Росії громадського руху, заворушення в кадетських корпусах подеколи почали набирати політичного забарвлення. Це свідчило, що навіть у закриті військові навчальні заклади, де виховували дворянську молодь, стало проникати вільнодумство. У 1862 р. до політичного заворушення в Київському кадетському корпусі спричинилася агітація, яку серед кадетів вів підполковник А. Красовський. Він розповсюджував складені особисто прокламації і відозви про грабіжницьку суть селянської реформи, закликав солдатів дислокованого

в Києві Житомирського полку не стріляти в селян, повсталих у багатьох волостях Київської губернії, „не бути катами народу”⁴⁹.

На жаль, ми не маємо відомостей щодо того, яких покарань застосовано до учасників заворушення, проте, виходячи з інших прикладів, можна припустити, що цей виступ був придушений жорстко. Посередньо це підтверджується покаранням вихованців створеної на базі кадетського корпусу наступного 1863 року Київської військової гімназії після вчинення заворушень неполітичного характеру. Вихованці старших класів тоді визволили з-під арешту, розбивши двері карцеру, свого товариша, звинуваченого в значному переступі. Після розслідування найактивніших учасників заворушення заслано в солдати на Далекий Схід без вислуги, а ще 58 відправлено юнкерами до військових частин.

Того ж таки 1863 року в гімназії стався бунт, до якого призвела грубість директора гімназії полковника К. Шуцького. Гімназисти старшої роти порахувалися з нелюбимими педагогами, вдавшись до брутальних дій. Щоб приборкати учнів, викликали навіть солдатів. Старшу роту розформували, призвідців заслали в полки солдатами, а решту винуватців виключили. Усій гімназії зняли зелені погони⁵⁰.

У системі виховної роботи в кадетських корпусах чільне місце належало релігійному вихованню. У переліку порушень, яких припускалися кадати, першими зазначалися провини, пов'язані з відправленням релігійних обрядів.

У щорічних звітах корпусу була спеціальна графа про моральний стан кадетів, де їхні вчинки оцінювалися як „відмінні” або „погані”⁵¹.

Релігійні відправи провадилися в корпусній православній церкві й католицькій каплиці. Закон Божий читали досвідчені викладачі-богослови. Так, 1888 року його викладали в корпусі кандидати богословських наук Санкт-Петербурзької духовної академії статські радники П.Любимов, М.Прокоп'єв, пастор Дерптського університету та інші⁵².

З кадетами проводилась також культурно-просвітницька робота. У вітальні кожної роти стояли шафи ротної бібліотеки, з яких кадати могли брати книжки й газети для читання.

У корпусі з 1912 р. виходив часопис „Спутник кадета”. Він друкувався в міській друкарні й містив стислі відомості про повсякденне життя навчального закладу⁵³.

Корпус одержував запрошення від місцевих театрів. Скажімо, 19 жовтня 1913 р. від дирекції театру „Соловцов” надійшли безплатні квитки в 5 ложах для незаможних вихованців на ранкову виставу „Ідіот” за романом Ф.Достоевського⁵⁴.

Кадети влаштовували літературно-вокальні вечори. Такий вечір, наприклад, відбувся в березні 1915 р. А в день корпусного свята 10 грудня того ж року 60 кадетів відвідали лазарет і виступили перед пораненими на війні солдатами. Виступ складався з гуморесок і музичних п'єс у виконанні кадетського духового оркестру⁵⁵.

Звичайно, більше вільного часу для участі в культурних заходах,

іграх і розвагах мали кадати в літніх таборах. Так, у звіті про заняття тих вихованців корпусу, які залишилися на вакації в таборі влітку 1913 р., зазначалося, що 34 чоловіки працювали в столярній майстерні, де виконували різні дрібні роботи, а також займалися плаванням, ловили рибу неводом у присутності директора. У розпорядженні кадетів був інвентар для гри в кегельбан, крокет, городки, а також шахи, шашки та інші ігри. Вихованці відвідали в Києві педагогічну виставку. Охочі зі старших класів індивідуально ходили до Купецького саду на музичні концерти й вистави української трупи, а молодші з вихователями відвідували кінематограф і звіринець. Група кадетів (13 осіб) побувала з екскурсією в Москві, Ярославлі й Костромі⁵⁶. Київський корпус приймав колег-екскурсантів з інших міст. У липні 1913 р. це були 34 кадати й 11 офіцерів із Сумського кадетського корпусу⁵⁷.

Багато уваги приділялося загартуванню кадетів, організації в корпусі спортивних занять. Щороку 9 травня на плацу в присутності численної публіки відбувалися змагання зі стрільби, фехтування на рапірах і гімнастики, призи переможцям завжди вручав командувач військ Київського військового округу. Футбольна команда корпусу була однією з найсильніших у тогочасному Києві⁵⁸.

У кадетських корпусах з часом усталилися традиції, пов'язані з ушануванням річниць навчальних закладів, військового побратимства, пам'яті кадетів, нагороджених

орденом Святого Георгія за героїзм і звитягу, товаришів, полеглих на полі бою тощо. Особливо урочисто відзначали день заснування навчального закладу. У Володимирському київському кадетському корпусі це свято припадало на 10 грудня. Ось як корпус у 1913 р. святкував свою 62 річницю. У корпусній церкві відбулося богослужіння в присутності командувача військ Київського військового округу генерал-ад'ютанта М.Іванова, коменданта Київської фортеці генерал-майора П.Медера, ректора Університету св. Володимира М.Цитовича, колишніх вихованців корпусу – генералів, штаб-і обер-офіцерів усіх родів військ Київського гарнізону, цивільних чиновників, студентів вищих шкіл, а також взводу юнкерів Київського військового училища.

Потім до великої зали корпусу роту за ротою ввели кадетів. Муштрова рота ввійшла з рушницями при власному оркестрі. З церкви винесли прапор корпусу і встановили його на правому фланзі 1-ї роти. До зали під звуки зустрічного маршу ввійшов командувач військового округу. Приймавши рапорт і обійшовши фронт кадетів, генерал привітав їх зі святом. Присутні проспівали гімн. Далі відбувся парад з виносом прапора. Після параду гостей запросили на сніданок разом з кадетами. Увечері в пишно вбраних зеленню й квітами залах було влаштовано багатолюдний родинно-танцювальний вечір.

У розлогому повідомленні з цієї нагоди, вміщеному в газеті „Киевлянин”, згадувалося також, що в

день свята корпус був прикрашений галереєю портретів героїв Вітчизняної війни 1812 р., а в церковному коридорі було розвішано портрети царів і цариць дому Романових, які намалювали самі кадети під керівництвом викладача Клюквіна⁵⁹.

Востаннє корпусне свято відзначено 10 грудня 1916 р. – у 65-ту річницю заснування корпусу. Після богослужіння в кадетській їдальні відбувся товариський сніданок. У цей день надійшли численні вітання від випускників корпусу, зокрема з фронту. Було одержано вітальні листи від Ташкентського, Донського, Московських, Воронежського, Іркутського, Оренбурзького, Владикавказького, Тифліського, Ярославського, Миколаївського, Сумського кадетських корпусів, 1-го Київського, Новочеркаського, Казанського, Одеського, Іркутського та інших військових училищ⁶⁰.

Події Першої світової війни й наростання революційної кризи ускладнили діяльність Київського кадетського корпусу. Саме цим, очевидно, пояснюється рапорт директора корпусу генерал-лейтенанта О.Семашкевича до Головного управління військових навчальних закладів від 24 вересня 1916 р. про те, що в 1917 р. відзначення корпусного свята не передбачається⁶¹.

Поза офіційними святкуваннями колишні вихованці щороку збиралися в корпусі за товариським обідом. Такі товариські обіди відбувалися і в інших містах. На одному з них, 1891 року в Петербурзі, було вирішено встановити жетон Київського

корпусу. 10 жовтня 1892 р. малюнок жетона, що його виконав полковник Лашкевич, дістав схвалення царя. Жетон розміщували на погоні. На чільному боці був барельєф св. Володимира, на зворотному – герб (з кадетського шолома) і стрічка під ним, на якій мало зазначитися прізвище випускника і рік закінчення навчання в корпусі⁶².

Під час Першої світової війни Володимирський київський кадетський корпус виступив з ініціативою запровадити нагрудний знак для кадетів. В архіві зберігається опис цього знака від 20 липня 1916 р. Це восьмикутний хрест з вирізами й подовженим нижнім кінцем. На полі хреста передбачалося виконати емаллю Володимирську стрічку, по обідку – золотий кант. На кінцях мали бути вензелеві літери. Посередині хреста – три схрещені погони (з погонними гудзиками): верхній – білий з розміщеними на ньому золотими літерами „В.К.”, середній – синій з червоним кантом, нижній – чорний з білим кантом. Головне інтендантське управління Військового міністерства дало схвальний висновок на малюнок нагрудного знака⁶³. Однак відомостей про дальшу долю цього проекту наразі не виявлено.

Традицією в корпусі стало проведення парадів: 26 листопада, у день свята георгіївських кавалерів; 10 грудня – в день корпусного свята; травневого параду в літній формі одягу, на Кадетському плацу, а також парадів у день народження й іменин царя.

Кадети вшановували пам'ять вихованців корпусу, загиблих у мину-

лих битвах. Імена цих кадетів, нагороджених орденом Святого Георгія, були викарбувані в збірній залі й корпусній церкві. У цьому мартиролозі значилися: штаб-капітан В.Дешин, підполковник М.Зданський, полковники К.Мунтянов і О.Святополк-Мирський, генерал-лейтенант, наказний отаман війська Донського О.Самсонов та інші⁶⁴.

1903 року з ініціативи Головного начальника військово-навчальних закладів в усіх кадетських корпусах держави, щоб зберігати й плекати їхні найкращі традиції, почали створювати музеї.

У зв'язку з цим дирекція Київського корпусу звернулася до колишніх вихованців і службовців, прохаючи їх надіслати документи про службу й життя, участь у війнах, відзнаки, друковані праці, альбоми з фотографіями, музичні твори, рукописні спомини, відомості про померлих товаришів і наставників. У зверненні йшлося й про передачу до майбутньої музейної експозиції предметів озброєння і спорядження⁶⁵. Після підготовчої праці музеї у Київському корпусі відкрили 6 червня 1905 р.

Говорячи про побут і традиції кадетських корпусів, не можна оминути й проявів у житті цих навчальних закладів негативних явищ. Їх жилили, озлоблюючи й зневірюючи вихованців, муштра і солдафонство, брутальність, кулачні розправи з кадетами не лише офіцерів, а й фельдфебелів з-поміж самих кадетів. У середовищі вихованців культивувався тип такого собі „старого” кадета – кривоногого, вкрай

неохайного, брудного, грубого в поведженні юнака, що відверто нехтує свої обов'язки, зневажає поняття справедливості, повсякчас виявляє свою силу щодо слабких, знущається з новаків. Деякі вихованці, наслідуючи моду на такий образ кадета, доходили до того, що в лазні спеціально парили коліна, щоб ноги в них стали криві⁶⁶.

Про звичаї в кадетському середовищі, зокрема традицію посвячення в кадети, згадує колишній вихованець Київського корпусу О. Котляров: коли він уперше надів погони, то за ритуалом дістав „хрещення”, тобто болючі штурхани від старшого кадета, який, б'ючи, примовляв: „тепер ти кадет”⁶⁷.

Колішніми вихованцями корпусу піклувалося спеціально створене опікунське товариство. Серед іншого воно займалося доброчинністю. Так, 10 грудня 1913 р. в залах корпусу відбувся благодійний вечір на користь колишніх вихованців Київської військової гімназії і Володимирського київського кадетського корпусу. Готуючи вечір, товариство просило начальника Київського удільного округу виділити з лісів удільного відомства до 90 молодих ялинок і сосонок, щоб прикрасити ними залу корпусу. Командирам військових частин організатори надіслали листи з проханням звільнити колишніх вихованців корпусу від службових нарядів, щоб вони могли взяти участь у богослужінні в корпунксній церкві⁶⁸.

З початком Першої світової війни бали та інші розваги було скасовано. Муштрову роту з оркестром часто

викликали супроводжувати тіла загиблих офіцерів, колишніх вихованців корпусу, для поховання на кадетській дільниці Солом'янського кладовища⁶⁹.

Кадети стали тікати до дієвої армії. Тож директор корпусу генерал-лейтенант О. Семашкевич у грудні 1916 р. закликав батьків і опікунів не послаблювати виховного нагляду за юнаками⁷⁰.

Лютнева революція внесла зміни в життя кадетських корпусів. В умовах війни, з огляду на труднощі з харчуванням вихованців петроградських кадетських корпусів, Головне управління військово-навчальних закладів Тимчасового уряду обійняв від 31 серпня 1917 р. запропонувало директорів Київського корпусу прийняти на навчання на поточний 1917/18 навчальний рік тих петроградських кадетів, щодо яких було клопотання батьків⁷¹.

Тимчасовий уряд намагався впливати на військові навчальні заклади, щоб демократизувати їх, надати їхній діяльності нової політичної спрямованості. Ілюстрацією до цих спроб може бути промова військового й морського міністра О. Керенського, яку він виголосив під час відвідин Одеського кадетського корпусу. Промовець переконував, що в основу діяльності кадетських корпусів треба покласти демократичні ідеї – свободу, рівність і братерство громадян. Проте у світогляді кадетів, незважаючи на агітаційну роботу влади, фактично нічого не змінилося. Створені в рамках попередньої державної політики військово-навчальні заклади й

далі лишалися зашкарублим продуктом цієї політики⁷².

Невдовзі уряд О. Керенського передав кадетські корпуси до міністерства народної освіти і вони стали гімназіями. Як згадував П. Скоропадський, після цього становище в них різко погіршилось, діти стали справжніми хуліганями: неміті, розпатлані, бозна в що зодягнені, вони вешталися вулицями, чіпляючись до перехожих, тож ні про яку науку вже не йшлося⁷³.

Отже, подіями революційного 1917 р. завершилась 65-річна історія (1852–1917 рр.) Володимирського київського кадетського корпусу. Відомо, що тільки за півсторіччя тут дістали освіту й виховання майже дві тисячі офіцерів⁷⁴. З його стін вийшло чимало відомих учених, педагогів, воєначальників, серед них – природодослідник О. Тілло⁷⁵, філософ М. Бердяєв, генерал-лейтенант М. Духонін – останній Верховний головнокомандувач Російської армії⁷⁶, згадуваний уже граф О. Ігнатєв – згодом російський дипломат, генерал-лейтенант Радянської армії, письменник, С. Каменєв – радянський військовий діяч, командарм 1-го рангу⁷⁷.

За часів Центральної Ради корпус продовжував свою діяльність, але вже як гімназія****. Загальна демократизація в Україні не оминула й цей навчальний заклад. Про це, зокрема, свідчать тогочасні щоденникові записи кадета М. Іванова: таємним балотуванням його тоді обрали на члена комітету Володимирського корпусу, водночас сформувався дума 2-ї роти; за

результатами виборів він увійшов також до центрального комітету учнів середніх навчальних закладів Києва й до складу суду громадської думки⁷⁸.

З 1 вересня 1917 р. в гімназії розпочався новий навчальний рік, який позначився бурхливими подіями – мітингами, страйками, дуелями між вихованцями. У жовтні 1917 й січні 1918 р. кадети брали участь у вуличних боях проти більшовиків. Під час повстання на заводі „Арсенал” червоногвардійці Головних залізничних майстерень пограбували навчальний заклад, забравши серед іншого всю наявну стрілецьку зброю і гармати⁷⁹.

Після повалення Центральної Ради і встановлення в Україні влади гетьмана П. Скоропадського наказом міністра народної освіти від 15 травня 1918 р. О. Семашкевича відновили на посаді директора Київської св. Володимира гімназії⁸⁰. У цей час тут налічувалося за списком 528 штатних і 105 своєкоштных учнів, проте у відпустці перебувало 463 штатні й 98 своєкоштных юнаків. Тому, згідно з наказом по гімназії, харчувалося лише 64 штатні й 7 своєкоштных вихованців⁸¹.

У своїх спогадах П. Скоропадський відзначає позитивну роль кадетських корпусів у справі фізичного й духовного виховання юнаків, в оволодінні їх науками. Він підкреслює, що виховна робота в корпусах стояла на вищому рівні, ніж у закладах міністерства народної освіти. Негативно оцінюючи рішення Тимчасового уряду передати

корпуси в підпорядкування міністерства народної освіти й перетворити їх на гімназії⁸², гетьман своїм наказом відновив в Україні кадетські корпуси. Директор Київського корпусу О.Семашкевич одержав звання генерального значкового⁸³.

Почалася українізація навчального закладу, зокрема всі накази по корпусу стали видавати українською мовою. Попри те, що в дореволюційні часи в кадетських корпусах офіційно вживали виключно російську мову, у Київському корпусі вихованці, в переважній більшості – українці, і тоді деколи потайки говорили між собою рідною мовою, співали українських пісень. Як згадував О.Ігнат'єв, він і його товариші, перед закінченням корпусу, „лежачи на шинелях і милуючись південною ніччю, забувши про начальство, виспівували задушевні українські пісні”⁸⁴.

За гетьманату знову налагодилася нормальна робота навчального закладу. У корпусі було організовано чергування старшин. За наказом Головної шкільної управи військового міністерства від 15 жовтня 1918 р., старшини кадетських корпусів мали носити загальну похідну форму старшин Української армії з кантом на погонах⁸⁵.

Про увагу до оволодіння кадетами знань свідчать накази по корпусу щодо заохочення найкращих педагогів. Так, у листопаді 1918 р. за додаткові заняття з кадетами в першому півріччі 1918/1919 навчального року викладач історії Горунович одержав грошову винагороду в сумі 900, а математик Хоменко – 150 крб.⁸⁶

Поновилися тоді й культурно-просвітницькі заходи. 10 листопада в корпусі відбувся літературний вечір, присвячений 100-річчю від дня народження І.Тургенева. Театральний гурток підготував читання віршів у прозі, показав інсценівку з романів „Напередодні”, „Рудін”, „Дворянське гніздо”, а також сцену на одну дію „Вечір у Сорренто”⁸⁷.

Щоб зміцнити зв'язок корпусу з родинами вихованців, 18 листопада було проведено загальні збори батьків і обрано тимчасовий батьківський комітет на 1918–1919 рр.⁸⁸

У цю воєнну добу серед вихованців кадетських корпусів та інших навчальних закладів почастишали випадки самовільного переходу на військову службу. З цього приводу головнокомандувач збройних сил Української Держави генерал від кавалерії граф Ф.Келлер видав наказ, яким заборонив начальникам військових частин і організацій, добровольчих дружин без згоди батьків брати на службу вихованців середніх навчальних закладів, у тому числі й кадетських корпусів, відволікаючи цим їх від навчання⁸⁹. Наказ оголосили по Київському кадетському корпусу 28 листопада, водночас послалили контроль над дотриманням вихованцями дисципліни. Як зазначалося в наказі, по корпусу від 14(1) грудня 1918 р., коли кілька кадетів самовільно записались були до конвою головнокомандувача, в результаті клопотання директора корпусу й на подання військового міністра „Пан Гетьман наказав повернути цих кадетів терміново до корпусу”⁹⁰.

Однак військове міністерство все ж таки в разі потреби залучало кадетський корпус до оборонних заходів. У грудні 1918 р. корпус одержав наказ міністра сформувавши з охочих кадетів 7-го класу (до 17-річного віку – з дозволу батьків) сотню бойскаутів у складі куреня, виключно для тилової служби, а саме: охорони будинків у районі корпусу й зв'язку з військовою частиною. У сотню було наказано призначити одного з командирів корпусу і вихователів⁹¹.

У цей самий час до корпусу прибувають і зараховуються тимчасово як безпритульні на підставі листа українського генерального консула в Москві 5 кадетів з московських корпусів, а також вихованець Нижньгородського дворянського інституту⁹².

Проте становище корпусу внаслідок загострення внутрішньополітичної ситуації ускладнилося. Після перемоги антигетьманського повстання до влади в Україні прийшла Директорія. І хоча кадетський корпус у Києві діяв далі, але становище кадетів погіршилось. Учнів довелось розпустити по домівках, а в будинку корпусу розташувалися вояки Армії УНР⁹³. У вересні 1919 р. Київ зайняла Добровольча армія А. Денікіна. Частина кадетів увійшла до її лав.

Під час загального відступу Добровольчої армії восени – взимку 1919 р. було вирішено евакуювати Київський кадетський корпус до Одеси. Увечері 3 грудня кадетів, вихователів з сім'ями, майно корпусу спеціальним потягом відправили на нове місце. 5 грудня осо-

бовий склад розмістився в будівлі Одеського кадетського корпусу⁹⁴. Крім кадетів Одеського, там навчалися також кадети Полоцького кадетського корпусу. Зведені разом три корпуси жили своїм звичним життям і своїми традиціями. Спільними для всіх були холод у навчальних і спальних приміщеннях, голод і епідемія тифу. Заняття йшли мляво⁹⁵.

Наприкінці січня 1920 р. з наближенням до Одеси Червоної армії було офіційно оголошено про евакуацію трьох зведених корпусів до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (пізніша назва – Югославія). Проте чітко організувати евакуацію за таких умов не вдалося. 25 січня під обстрілом місцевих більшовицьких груп київські кадети старшого класу зуміли прорватися до порту і їх узяв на борт англійський крейсера „Серес”.

Окремо, завдяки зусиллям і особистій ініціативі кадетів 5-го класу, було врятовано й доставлено в порт кадетів молодших класів. Під кулеметним вогнем вони теж перейшли на „Серес”. У відкритому морі кадетів старших класів перемістили на англійський пароплав „Ріо-Негро”, який ішов до грецьких Салонік, вихованців молодших класів – на болгарський пароплав „Цар Фердинанд”, що взяв курс на Варну⁹⁶.

12 березня 1920 р. у Белграді кадети старших і молодших класів Київського корпусу врешті воз'єдналися⁹⁷. За два місяці із залишків Київського, Одеського й Полоцького кадетських корпусів

було створено Російський зведений кадетський корпус з осідком у Сараєві.

Місцеве населення негативно поставилося до появи кадетів. Це пояснювалося тим, що за правління австрійців у цьому регіоні насаджували ненависть до всього, що було пов'язане з Російською імперією. Крім того, колишні солдати австрійської армії поверталися сюди з російського полону, перейняті більшовицькими ідеями, тож дивилися на кадетів як на запеклих прихильників „білого руху”. Тих, хто симпатизував „братам-слов'янам”, знаходилося небагато. Так було до 23 вересня 1920 р., коли дві зведені роти Російського корпусу взяли участь у великому параді королівської гвардії й військ Сараєвської залози з нагоди приїзду до міста королевича Олександра, свого часу випускника Пажеського корпусу. Блискуча вправність кадетів, їхнє зразкове проходження стройовим маршем викликали в масі боснійців овації. „Хай живуть російські кадети!” – скандували офіцери пошту, а за ними й народ. Відтоді корпус здобув симпатію місцевого населення й військових кіл⁹⁸.

У корпус почали вступати сербські юнаки, які навчалися до революції в російських кадетських корпусах. Багато сімей стали запрошувати до себе кадетів, офіційні й приватні особи робили їм подарунки, вносили грошові пожертви⁹⁹.

У перші роки перебування в Сараєві корпус набув колишнього вигляду військового навчального закладу. Дисципліна була зразковою,

викладання й успішність кадетів – на високому рівні. Перебування корпусу в Сараєві завершилося 1929 року. Протягом цього, сараєвського періоду відбулося 9 випусків, атестати отримали 418 кадетів¹⁰⁰.

Після переїзду до м. Бела-Црква корпус отримав нову назву – Перший російський великого князя Костянтина Костянтиновича кадетський корпус. 5 грудня 1929 р. директор корпусу генерал Б. Адамович зачитав особовому складові телеграму про надання такої назви королем Александром I. З ім'ям колишнього головного інспектора військово-навчальних закладів цей навчальний заклад проіснував до 1944 року¹⁰¹.

Сумною була доля тих випускників і викладачів корпусу, які залишилися на території України й Росії і перейшли на службу до Червоної армії. Більшість з них була репресована.

У 1920–1941 рр. у колишній будівлі кадетського корпусу в Києві розмістили піхотну школу РСЧА, яка згодом дістала назву 5-ї Київської. Під час оборони міста восени 1941 р. увесь склад школи загинув. За німецької окупації будівлю використовували як казарму. На початку 1943 р. після чергового бомбардування її радянською авіацією приміщення зазнало часткового руйнування. Відбудовано його на початку 1950-х рр. З того часу там містився штаб Київського військового округу. З 1991 р. в цьому історичному будинку – Міністерство оборони України¹⁰².

ПРИМІТКИ

- 1 Советская военная энциклопедия: У 8 т. – Москва, 1977. – Т. 4. – С. 22.
- 2 Энциклопедия военных и морских наук. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 2. – С. 249.
- 3 Советская военная энциклопедия. – Т. 4. – С. 22.
- 4 Завадский Н.П. Владимирский киевский кадетский корпус. 1851 – 10/XII 1901г.: Исторический очерк. – К., 1908. – С. 2.
- 5 Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20.
- 6 Там само. – Арк. 39.
- 7 Там само. – Арк. 8.
- 8 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 4.
- 9 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. – 28. – Арк. 18.
- 10 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 10.
- 11 Там само. – С. 4.
- 12 Забуті сторінки музичного життя Києва. – К., 1972. – С. 66.
- 13 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1– 7, 19.
- * Сучасна адреса – Повітрофлотський проспект, 6.
- 14 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 23.
- 15 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 208. – Арк. 3.
- 16 Там само. – Арк. 6.
- 17 Там само. – Арк. 7.
- 18 На память 50-летнего юбилея Владимирского Киевского кадетского корпуса: (Посвящается нынешним кадетам из дорогих воспоминаний бывшего кадета Александра Котлярова). – К., 1904. – С. 172.
- 19 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 740. – Арк. 18–23.
- 20 Кадетское братство. – К., 2004. – С. 353.
- 21 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 18.
- 22 В кадетських корпусах існувала дванадцятибальна система оцінки знань.
- 23 Дубінський В., Аустрін Г. Володимирський кадетський корпус // Народна армія. – 2000. – 26 лют. – С. 6.
- 24 Игнатьев А.А. 50 лет в строю. – Москва, 1978. – С. 33.
- 25 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 740. – Арк. 3.
- 26 Там само. – Арк. 1.
- 27 Там само. – Спр. 356. – Арк. 18.
- 28 Там само. – Спр. 395. – Арк. 5.
- 29 Там само. – Спр. 1784. – Арк. 52.
- 30 Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа. – Москва, 1958. – С. 200.
- 31 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 1, 19.
- 32 Там само. – Спр. 185. – Арк. 17.
- 33 Там само. – Спр. 1776. – Арк. 3, 20, 21.
- 34 Там само. – Спр. 740. – Арк. 26.
- 35 Там само. – Оп. 2. – Спр. 168. – Арк. 50.
- 36 Там само. – Спр. 180. – Арк. 4.
- ** Мається на увазі позбавлення вакацій, відпочинку.
- *** Тобто стояння виструнченим протягом певного, призначеного часу.
- 37 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 168. – Арк. 51.
- 38 Там само. – Спр. 180. – Арк. 2, 3.
- 39 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 79, 80.
- 40 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 30.
- 41 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 9–15.
- 42 Там само. – Оп. 4. – Спр. 32. – Арк. 3.
- 43 Там само. – Арк. 7–12.
- 44 Там само. – Оп. м 2. – Спр. 180. – Арк. 319.
- 45 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 201.
- 46 Игнатьев А.А. Зазнач. праця. – С. 36.
- 47 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1785. – Арк. 125, 126.
- 48 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 31.
- 49 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 83.
- 50 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.
- 51 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 18.
- 52 Там само. – Спр. 740. – Арк. 21.
- 53 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.

- 54 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1785. – Арк. 76.
- 55 Там само. – Спр. 1970. – Арк. 53.
- 56 Там само. – Спр. 1784. – Арк. 46, 47.
- 57 Там само. – Арк. 22.
- 58 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.
- 59 Києвлянин. – 1913. – 12 дек. – С. 2.
- 60 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1887. – Арк. 103, 104, 268.
- 61 Там само. – Арк. 10.
- 62 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 105.
- 63 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 50.
- 64 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 139, 140.
- 65 Там само. – С. 143–145.
- 66 Алпатов Н.И. Зазнач. праця. – С. 55.
- 67 На память 50-летнего юбилея Владимирского киевского кадетского корпуса. – С. 171.
- 68 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 1785. – Арк. 91, 104.
- 69 Міліцина М. Згадаймо кївських кадетів... // Народна армія. – 2006. – 8 серп.
- 70 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 1.
- 71 Там само. – Спр. 18. – Арк. 118.
- 72 Самович А. Л. Судьба императорских кадетских корпусов после 1917 года в России и за рубежом // Независимое военное обозрение. – Москва, 1998. – № 33 (107). Див.: http://www.ruscadet.ru/history/rkk_1918_1964/com.htm.
- 73 Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія. – 1995. – С. 180.
- 74 Завадский Н.П. Зазнач. праця. – С. 107.
- 75 Там само. – С. 112, 113.
- 76 Игнатъев А.А. Зазнач. праця. – С. 40.
- 77 Київ: Енциклопедичний довідник. – К., 1981. – С. 237.
- **** Треба зазначити, що хоча навчальний заклад де-юре став гімназією, проте вихованці й далі називали себе кадетами, а свій заклад – корпусом.
- 78 Щоденник кадета Іванова // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1. – С. 131.
- 79 Там само. – С. 132, 140.
- 80 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 36.
- 81 Там само. – Арк. 32.
- 82 Скоропадський П. Зазнач. праця. – С. 180.
- 83 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 10 зв.
- 84 Игнатъев А.А. Зазнач. праця. – С. 40.
- 85 ДАК. – Ф. 112. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 10.
- 86 Там само. – Арк. 26.
- 87 Там само. – Арк. 12.
- 88 Там само. – Арк. 18.
- 89 Там само. – Арк. 24 зв.
- 90 Там само. – Арк. 21.
- 91 Там само. – Арк. 12.
- 92 Там само. – Арк. 20.
- 93 Щоденник кадета Іванова. – С. 139.
- 94 Стацевич А. Владимирский кадетский корпус // Кадетская переключка. – Нью-Йорк, 1975. – № 13. Див.: http://www.xx13.ru/kadeti/kiev_saravevo.htm.
- 95 Яконовский Е. Кандель. Див.: <http://www.ruscadet.ru/library/01-books/yakonovsky/yakon-1htm>.
- 96 Забелин С.Н. Кадетские корпуса за рубежом // Дорога домой. – Сан-Франциско, 2002. – Вып. 4.3. Див.: <http://www.dorogadomoy.com/dr043kad.html>.
- 97 Стацевич А. Зазнач. праця. – С. 7.
- 98 Полчанинов Р. Русские в Сараево // Кадетская переключка. – Нью-Йорк, 1984. – № 36. Див.: <http://www.xx13.ru/kadeti/pomnim.htm>.
- 99 Кадетское братство. – К., 2003. – С. 354.
- 100 Забелин С.Н. Зазнач. праця. – С. 5.
- 101 Кадетское братство. – С. 354.
- 102 Дубінський В., Аустрін Г. Зазнач. праця. – С. 6.